

DOI 10.37491/UNZ.100.5
УДК УДК 477.43 (045)

Леонід МІСІНКЕВИЧ¹

ПОЧАТОК ПРОЦЕСУ РЕАБІЛІТАЦІЇ ЖЕРТВ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ В 1950–Х РОКАХ

Розглянуто особливості амністії від 27 березня 1953 р., яку партійне керівництво сприймало як початок масової реабілітації, однак вона не сприяла звільненню жертв політичних репресій. Проаналізовано заходи з працевлаштування та соціальної адаптації амністованих громадян. Звернута увага на ліквідацію позасудових органів, зміну структури та підпорядкування репресивних установ партійним комітетам. Досліджено створення спеціальних комісій для перегляду справ засуджених за політичними мотивами, їхній склад, повноваження, а також результати діяльності Центральної та місцевих комісій. Виявлено недоліки роботи обласних комісій, зокрема їхній формальний підхід до перегляду справ, інертність у виправленні судових помилок та домінування фактору вини. Основною причиною недоліків стало залучення до процесу реабілітації правників, які раніше активно брали участь у репресіях, застосовуючи незаконні методи слідства та ігноруючи права засуджених. Встановлено, що перегляд кримінальних справ переважно завершувався звільненням ув'язнених з урахуванням відбутого строку покарання, проте без зняття судимості, що унеможливило оцінку цих дій як повноцінну реабілітацію. Проаналізовано роботу комісій Президії Верховної Ради СРСР і місцевих комісій, сформованих після XX з'їзду КПРС, у контексті перегляду справ за політичними, посадовими та господарськими злочинами. Окремо висвітлено їхні зусилля щодо працевлаштування незаконно засуджених осіб. Наголошено

¹ доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії держави та права, Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, misinkeychll@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0002-6340-3929>.

на суб'єктивно-догматичних підходах правоохоронців у процесі відновлення прав репресованих. Встановлено, що означений період суспільно-політичного життя країни характеризувався активною підготовкою нормативно-правових документів на підставі партійних рішень, які визначали правові засади реабілітації. У дослідженні проаналізовано обставини, за яких республіканська та обласні комісії відмовляли в реабілітації репресованим, ув'язненим у позасудовому порядку. Розглянуто процес перегляду архівно-слідчих справ, а також діяльність Прокуратури УРСР, зокрема залучення працівників міських і районних прокуратур до реабілітаційних заходів.

Ключові слова: репресії, реабілітація, амністія, позасудові органи, працевлаштування, соціальна адаптація.

Постановка проблеми. Відродження національної культури та розвиток державності України зумовлюють необхідність глибокого вивчення історії, зокрема її маловідомих або замовчуваних сторінок. Серед них особливе місце займає репресивна та реабілітаційна політика вищих державних структур у ХХ ст. У цьому контексті особливої наукової цінності і практичного значення набуває досвід «хрущовської відлиги» (1954–1964 рр.), який спрямовувався на подолання жажливих явищ тоталітарного режиму, започаткував лібералізацію суспільного життя в державі, поновлення в правах безневинно репресованих за контрреволюційні, політичні, посадові та господарські злочини.

Реабілітаційні заходи охоплюють юридичну, політичну та публічну складові. Спочатку пріоритет надавався юридичній реабілітації, яка передбачала відновлення прав репресованих осіб через скасування несправедливих вироків, визнання переслідувань незаконними, виправдання та повернення конфіскованого майна.

Ще на початку 1990-х років Верховною Радою УРСР ухвалено Закон «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», відповідно до якого реабілітація мала охоплювати період з 1917 року до набуття чинності цим Законом. Вона поширювалася на осіб, які були необґрунтовано засуджені судами України або зазнали репресій на її території з боку інших державних органів у будь-якій формі. Документ визначав конкретні випадки та нормативно-правові акти, застосування яких у 1917–1991 роках свідчило про здійснення необґрунтованих політичних репресій. Доповнення до Закону, внесені постановою Верховної Ради України від 24 грудня 1993 р., надало роз'яснення поняття «політичний мотив репресій».

Закон України від 13 березня 2018 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення процедури реабілітації жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» унормував і модернізував процедуру реабілітації, забезпечивши максимально можливий облік усіх обставин репресій щодо конкретної особи. Важ-

ливою зміною стало залучення до розгляду документів не лише представників державних органів, а й громадських об'єднань, що займаються цією проблематикою.

З часу ухвалення Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» минуло понад тридцять років. На сьогодні існує небагато праць, які аналізують радянський тоталітаризм в Україні протягом усього періоду його існування. В умовах російсько-української війни ця тема набуває ще більшої актуальності, розкриває сутність сучасного російського режиму, який призводить до сотень тисяч жертв, масових примусових депортацій, незаконних арештів і переслідувань за проукраїнську позицію.

Мета статті — дослідження правових процесів реабілітації жертв політичних репресій радянської доби в Україні: вивчення їх з використанням архівних матеріалів Хмельниччини, з'ясування механізмів та меж компетенції діяльності центральних та місцевих реабілітаційних комісій, які сприяли започаткуванню реабілітаційних заходів у 1954–1964-х рр. на тлі утвердження соціально-політичних змін у суспільстві. Основний акцент зроблено на дослідженні процесів юридичної реабілітації, що включають перегляд рішень минулого, які призвели до безпідставного переслідування та засудження осіб через їхні погляди, соціальне становище чи діяльність.

Ступінь розробленості проблеми. Особливе значення в осмисленні політичних процесів, які впливають на формування та розвиток політичних подій, інститутів і процесів, мають значення праці О. Бажана, В. Барана, І. Біласа, С. Білоконя, В. Васильєва, В. Даниленка, Ю. Данилюка, Г. Касьянова, С. Кульчицького, Н. Платонова, Р. Подкура, О. Рубльова, М. Шитюка та Ю. Шаповала [1–13]. Архівні матеріали дозволили розкрити і з'ясувати політичні репресії в регіоні, відстежити ставлення органів влади до репресивної політики, відтворити трагізм терору та опублікувати в багатотомній науково-документальній серії книг «Реабілітовані історією» [14].

Виклад основного матеріалу. Смерть Сталіна у березні 1953 року поклала початок модернізації системи партійно-державного управління в СРСР. Колишнє сталінське оточення прагнуло створити ефективну систему, спроможну адекватно реагувати на виклики часу. Усвідомлення партійною номенклатурою безперспективності подальшого управління суспільством за допомогою державного терору сприяло розгортанню в країні складних і суперечливих спроб трансформації діяльності влади та системи управління.

Процес реформування розпочався навесні 1953 року. Спершу намагалися позбутися символу сталінської економіки «Головного управління лагерь (ГУЛАГ)». Міністр внутрішніх справ Л. Берія у записці від 26 березня 1953 р. у Президію ЦК КПРС писав, що в таборах і колоніях СРСР утримувалися 2 526 402 особи, з них 590 000 — засуджені до 5 років,

1 216 000 осіб — від 5 до 10 років, 573 000 осіб — від 10 до 20 років, 188 000 — понад 20 років ув'язнення. Із загальної кількості «особливо небезпечних» (шпигуни, диверсанти, троцькісти, націоналісти тощо) налічувалося 221 435 осіб.

Більшість ув'язнених терміном до 5 років здійснили злочин вперше і він не тягнув за собою важких наслідків (самовільне залишення робочого місця, посадові та господарські злочини, дрібні крадіжки, хуліганство тощо). Серед ув'язнених знаходилося 438 788 жінок, з них 6 286 — вагітних і 35 505 — мали дітей віком до 2 років. Покарання також відбували 238 000 осіб старших 50 років, 198 000 ув'язнених страждали на невеликові хвороби і були непрацездатні. За підрахунками Л. Берії, пропонувалося амністувати біля 1 млн осіб [15, с. 22]. Президія ЦК КПРС погодилася з висновками Л. Берії, і 27 березня 1953 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ про амністію.

Березневу амністію 1953 року вважають початком масової реабілітації, в ході якої у СРСР звільнено 1 201 738 осіб, але вона не торкнулася ув'язнених за «контрреволюційні злочини» [15]. Згодом, у квітні 1953 року, звільнили осіб, причетних до «справи лікарів» [16], у вересні Президія Верховної Ради СРСР надала Верховному Суду повноваження переглядати за протестом Генерального прокурора рішення, ухвалені колегіями ОДПУ, «трійками» НКВС та Особливою нарадою при НКВС-МДБ СРСР.

Амністію, оголошену в березні 1953 року, не можна розглядати як реабілітацію. Вона лише звільняє особу від покарання чи кримінальної відповідальності, але не визнає її невинуватою. Людина все одно залишається винною, проте держава скасовує їй покарання. Реабілітація ж означає, що особу було засуджено незаконно, що є виправленням судової помилки або результатом переслідувань. У такому випадку вирок анулюється, а людина отримує офіційне визнання своєї невинуватості. Таким чином, головна відмінність полягає в тому, що амністія лише прощає злочин, а реабілітація повністю виправдовує особу.

В Україні згідно з Указом про амністію від 27 березня 1953 р. звільнили 69 921 особу, з них 64 933 — з таборів, 4 988 — з дитячих виправно-трудових колоній, 15 393 ув'язненим зменшили строк ув'язнення у двічі. У Кам'янець-Подільській області² звільнили 3 420 осіб, з них 1 333 ув'язнених — за розкрадання соціалістичної власності, 319 — за крадіжки, 431 — за хуліганство [17, арк. 4–6, 9].

Амністія вселила надію українцям щодо відновлення справедливості та реабілітації. Тисячі сімей жили сподіваннями на повернення з ГУЛАГу рідних та близьких. У доповідній записці першого секретаря ЦК КП України Л. Г. Мельникова в ЦК КПРС від 01 квітня 1953 р. «Про реагування населення Української РСР на Указ Президії Верховної Ради СРСР про

² Утворена 22 вересня 1937 р. постановою ЦВК СРСР з центром у місті Кам'янці-Подільському. У травні 1941 року обласний центр було перенесено в м. Проскурів, але область залишалася з попередньою назвою. У січні 1954 року область перейменували, назвавши Хмельницькою, а м. Проскурів змінено назву на Хмельницький.

амністію» наводилися деякі настрої громадян України. Так, академік АН УРСР П. М. Першин зазначив: «Указ про амністію засвідчує про небувалий ріст могутності держави, її піклування про живу людину. Адже багато із засуджених за кримінальні, побутові, службові злочини не можна аж ніяк віднести до невинуватих злочинців. І легше стає на душі, коли відчуваєш, що у багатьох тисяч людей серйозно, до кращого поміняються долі» [13, с. 13; 18, арк. 21].

У райони Кам'янець-Подільської області почали повертатися колишні засуджені. Постала проблема їх соціальної адаптації. Станом на 04 квітня 1953 р. у Віньковецький район із місць позбавлення волі прибуло 174 амністованих осіб, з них 49 — були не працевлаштовані. У Ярмоленецькому районі з 138 амністованих працевлаштували лише 8 осіб [19, арк. 74, 87]. Незважаючи на гостру потребу в робочій силі, керівники підприємств та установ під будь-яким приводом відмовляли у працевлаштуванні амністованим, боячись відповідальності за «засміченість» кадрів.

Прогнозуючи цю типову ситуацію, Рада Міністрів УРСР 01 квітня 1953 р. прийняла постанову «Про працевлаштування звільнених за амністією», де міністерства й відомства УРСР, виконкоми рад депутатів трудящих зобов'язувалися вжити заходів щодо працевлаштування звільнених за амністією й у першу чергу одиноких вагітних жінок та жінок із малолітніми дітьми та неповнолітніх. Одночасно органам прокуратури республіки пропонувалося встановити нагляд за виконанням постанови [19, арк. 57].

Але страх місцевих керівників перед «колишніми злочинцями і контрреволюціонерами» виявився сильнішим. Мали місце прорахунки у виконанні Постанови Ради Міністрів Радянського Союзу щодо працевлаштування осіб, звільнених за амністією. Ці обставини слугували важливим фактором для Ради Міністрів УРСР, яка 06 червня 1953 р. прийняла постанову «Про усунення недоліків у працевлаштуванні звільнених за амністією громадян». У ній відзначалися серйозні недоліки у працевлаштуванні амністованих злочинців майже в усіх регіонах України. Постанова зобов'язувала міністрів, керівників підприємств та будівельних організацій, трудові колективи, яким була потрібна робоча сила, приймати на роботу звільнених із ув'язнення, створюючи їм необхідні виробничі та житлово-побутові умови [19, арк. 84].

Виконком Кам'янець-Подільської обласної ради депутатів трудящих 20 червня 1953 р. розглянув питання «Про ліквідацію недоліків у трудовлаштуванні громадян, звільнених за амністією». Було прийнято рішення щодо закінчення працевлаштування амністованих до 15 червня 1953 р. Проте зазначене завдання виконувалося вкрай незадовільно. Станом на 14 червня 1953 р. із числа амністованих і зареєстрованих у районному відділі міліції Меджибізького району працевлаштована кожна п'ята особа, що складало 20 відсотків, Славутського — кожна третя особа, або 31,5 відсотка, Берездівського, Кам'янець-Подільського районів — 40 відсотків амністованих отримали роботу. Лише в Сатанівському районі працевлаштуванням було охоплено 70 відсотків амністованих, або 79 осіб [19, арк. 92].

Відмічалися дуже схожі у своєму змісті випадки відмови керівників у працевлаштуванні амністованих. Так, колишній працівниці Проскурівського птахокомбінату О. Е. Козерській, яка була амністована, відмовлено у прийнятті на роботу виконувачем обов'язків директора птахокомбінату. Підстава відмови — немає вільних робочих місць. Мотивація була безпідставною, адже комбінат запрошував на роботу тоді інших працівників. Амністований С. В. Лазарев, уродженець м. Проскурова, який після відбування покарання приїхав до своєї сім'ї, не міг працевлаштуватись у жодному із автотранспортних підприємств. Його, як колишнього засудженого, не бажали бачити в трудовому колективі [13, с. 14; 19, арк. 93, 130]. Прокуратура опротестувала рішення таких керівників.

За цими фактами обласний виконавчий комітет на своєму засіданні ухвалив рішення, яке зобов'язувало голів виконкомів районних та міських рад звернути серйозну увагу на працевлаштування амністованих та запланувати комплекс робіт щодо організації професійного навчання за спеціальностями, що вкрай необхідні виробництву. Звернута увага на запровадження індивідуального та бригадного навчання амністованих осіб.

У цьому випадку керівництво Радянського Союзу та УРСР наполягало на впровадженні активної соціалізації амністованих громадян, бажаючи залучити їх до суспільно-корисної праці. Станом на 20 жовтня 1953 р. у Кам'янець-Подільську область прибули 6 580 осіб, звільнених за амністією. Більшість (6 015) були працевлаштовані, з них 4 880 осіб працювали у колгоспах, 729 — на підприємствах та 406 осіб направили в будівельні організації. Для 332 амністованих осіб з інвалідністю відновлено пенсійне забезпечення, з них 272 особи були працевлаштовані [13, с. 14; 19, арк. 124, 129].

Але амністія та певна лібералізація режиму не означала відмову від переслідувань за інші ідеологічні погляди. Боротьба з «антирадянськими елементами» продовжувалася. Зокрема, Кам'янець-Подільський обласний суд у 1953 році розглянув 24 кримінальні справи щодо 42 осіб, яких звинуватили у «контрреволюційних злочинах». З них 19 осіб засуджено до 25 років позбавлення волі, 23 — до 10 років виправно-трудових таборів [13, с. 17; 19, арк. 77, 136].

Боротьбу з «антирадянськими злочинами» продовжували органи радянської держбезпеки. Після розкриття «змови Л. Берії» [3, с. 28] керівництво СРСР змінило їхні підпорядкованість та структуру. Постановами Ради Міністрів СРСР від 12 березня 1954 р. та Президії Верховної Ради СРСР від 13 березня 1954 р. із складу міністерства внутрішніх справ виділили Комітет державної безпеки, який очолив І. Серов. Новостворений орган держбезпеки отримав статус Комітету при Раді Міністрів СРСР і значно зужену компетенцію. Постановою Президії Верховної Ради СРСР від 01 вересня 1953 р. ліквідовувались позасудові органи (Особлива нарада, трійки). Одночасно в системі Прокуратури СРСР утворювався спеціальний відділ, який контролював діяльність органів державної безпеки. Наступні кроки в напрямку «зміцнення соціалістичної законності» передбачалися постановою ЦК КПРС від 19 січня 1955 р. «Про заходи з дальшого зміцнення соціалістичної законності і посилення прокурорського нагляду».

Місцеві партійні органи отримали право проводити перевірки органів держбезпеки, заслуховувати керівників підрозділів КДБ на бюро обкому чи крайкому партії. Вказівка першого секретаря ЦК КПРС Хрущова «постійно тримати зв'язок з партійними організаціями, радитись з ними й доповідати їм про свою роботу» знайшла своє відображення в наказі І. Серова, що був виданий у червні 1954 року «Про завдання органів держбезпеки» [20, с. 776–777].

Реорганізації структури органів держбезпеки супроводжувались скороченням штатів. Наприклад, у трудових колективах та організаціях, які не були причетні до виконання секретних та військових завдань, скасовувались «особливі відділи», основна функція яких зводилась до відслідковування лояльності громадян до радянської влади. У цей час ліквідовуються районні відділи державної безпеки, що призвело до часткового зменшення мережі інформаторів.

Політична воля керівництва СРСР, посилення партійно-державного та прокурорського контролю за каральними органами СРСР, дотримання правових норм спричинили істотне зменшення в'язнів, засуджених за контрреволюційні злочини. За період з 01 квітня 1954 р. по 01 квітня 1959 р. їхня кількість скоротилась у 40,7 раза, їхня частка в складі всіх ув'язнених — з 33 до 1,2 відсотка [20, с. 778].

Враховуючи реорганізацію карально-репресивних органів СРСР, зросли сподівання репресованих та членів їхніх сімей, громадськості на відновлення доброго імені та державну реабілітацію невинно постраждалих. Лише з серпня 1953 р. по 01 березня 1954 р. в Прокуратуру СРСР надійшло 78 982 скарги [11, с. 104]. За кожною скаргою — були скалічені долі не тільки окремих людей, але й цілих родин.

Поряд зі скаргами на беззаконня надходили листи із пропозиціями про створення спеціальної комісії, яка займалася б питаннями перегляду архівно-слідчих справ осіб, засуджених за політичними мотивами. Зокрема, Г. І. Петровський, члени сім'ї якого теж були репресовані, у листі до Г. М. Маленкова писав: «З огляду на те, що було виявлено численні зрадницькі та провокаційні дії з боку Л. Берії щодо партії та Батьківщини, подібні до тих, які свого часу вчинив Єжов, виникає нагальна потреба у запровадженні особливо жорсткого правосуддя та посиленого контролю за діяльністю НКВС і МВС. З цією метою необхідно створити авторитетну комісію, наділивши її правом самостійно розглядати кожную справу та заяву членів партії й доповідати про результати Президії ЦК КПРС» [?].

Реабілітація засуджених за контрреволюційні злочини доручалася Центральній комісії на чолі з Генеральним прокурором СРСР Р. Руденком. Для реалізації постанови ЦК КПРС Президія ЦК Компартії України теж сформувала республіканську комісію у складі секретаря ЦК М. Підгорного, прокурора УРСР Д. Панасюка, заступника завідувача відділу адміністративних та торгово-фінансових органів ЦК І. Голинного. Перед комісією ставилося завдання відслідковувати хід виконання постанови ЦК КПРС та інформувати ЦК Компартії України про хід реабілітації жертв політичних репресій [21, арк. 93].

На обласному рівні Української РСР були утворені комісії, яким надавалося право перегляду кримінальних справ репресованих осіб, які відбували покарання у виправно-трудовах таборах, колоніях та в'язницях МВС СРСР, знаходилися в засланні, на поселеннях за вчинення контрреволюційних злочинів. Так, реабілітаційна комісія Хмельницької області була сформована і затверджена постановою бюро обкому партії 13 травня 1954 р. у такому складі: прокурор області І. М. Прокопенко (голова), начальник обласного управління МВС І. Н. Кудряшов, начальник обласного управління Комітету державної безпеки М. Л. Руденко та начальник обласного управління міністерства юстиції М. П. Очеретько [22, арк. 80]. При комісії працював технічний апарат, до складу якого входили 15 осіб: 3 оперативних працівники обласної прокуратури та УМВС, 6 працівників з управління КДБ, 2 — обласного суду та працівник обласної прокуратури. Організаційну роботу комісії забезпечував секретаріат у складі 5 чоловік [23, арк. 31].

Перегляд справ спеціальної підсудності осіб, які відбували покарання за контрреволюційні злочини³, обласна комісія розпочала в червні 1954 року. У її діяльності можна чітко відстежити два періоди. Перший — від початку формування (червень 1954 р.) до перевірки її діяльності комісією ЦК Компартії України в середині 1955 року, а другий період роботи комісії припадає на середину 1955 року до квітня 1956 року.

Діяльність комісії спрямовувалася на відновлення законності в судовій практиці при розгляді справ жертв політичних репресій. Вона мала повноваження перегляду справ у разі незаконного засудження, неправильної кваліфікації складу злочину, необґрунтованого направлення репресованих на заслання і поселення. Комісія отримала ще й такі повноваження, як: виносити постанови щодо скасування незаконних рішень судових та позасудових органів, реабілітувати засуджених, змінювати кваліфікацію злочинів та скорочувати строки покарання, застосовуючи Указ Президії Верховної Ради СРСР від 27 березня 1953 р. «Про амністію», скасовувати рішення щодо вислання на поселення. Після висновку комісії справи репресованих розглядалися у відповідних судових інстанціях за протестами, винесеними у встановленому законом порядку. Потім приймалася судова постанова про скасування або змінення вироку. Стосовно осіб, засудження яких визнано законним, комісія виносила постанови про відмову у перегляді вироку. Всі рішення комісії оформлялися протокольно [22, арк. 82–83].

Правовою основою для роботи комісії став спільний наказ Генерального прокурора СРСР, міністрів юстиції та внутрішніх справ СРСР, голови КДБ при Раді Міністрів СРСР від 19 травня 1954 р.

³ У радянській правовій системі 1920–1950-х років термін «контрреволюційні злочини» застосовувався для кримінального переслідування будь-якої діяльності, що вважалася загрозою радянському режиму. До таких дій належали антирадянська агітація, шпигунство, саботаж, змови проти держави, спроби повалення влади або підірив її основ, а також створення антирадянських організацій.

№ 96сс/0016/00397/00252. Він визначав порядок перегляду справ незаконно репресованих громадян і обумовлював повноваження органів, залучених до її проведення. До компетенції Центральної комісії належав розгляд справ за вироками колегії ОДПУ, Особливої наради при НКВС–МДБ–МВС СРСР, військової колегії Верховного Суду СРСР і справ осіб, які були направлені на заслання у відповідності до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. На розгляд обласної комісії виносилися справи за вироками «трійок» НКВС–УНКВС, республіканських, крайових та обласних судів і військових трибуналів, а також спеціальних судових органів.

Перегляду підлягали далеко не всі справи репресованих. Це, передусім, архівно-слідчі справи осіб, які відбували покарання за контрреволюційні злочини і були повторно притягнуті до відповідальності за скоєння кримінальних злочинів, та справи осіб, які були засуджені за здійснення втеч, заподіяння каліцтва, відмову від роботи в таборах, що кваліфікувалися за ст. 58¹⁴ КК РРФСР (ст. 54¹⁴ КК УРСР). Але ці особи мали можливість подавати скарги в установленому порядку [24, с. 160–161].

Звільненим з місць позбавлення волі за рішенням реабілітаційної комісії видавалися довідки встановленої форми у суворій відповідності до її постанов. Засуджені, які підлягали звільненню та повній реабілітації, за рішенням комісії знімалися з оперативного обліку. Виконання цих рішень покладалося на перші спецвідділи МВС СРСР та перші спецвідділи МВС–УМВС республік, країв та областей [24, с. 162].

Місяць потому, 18 червня 1954 р., вищевказаний спільний наказ був доповнений роз'ясненням трьох сторін. Зазначалося, що за рішенням Центральної комісії при перегляді справ на осіб, засуджених за контрреволюційні злочини, витяги із постанов комісій, що направлялися у місця позбавлення волі, першим спецвідділом МВС СРСР та першими спецвідділами МВС–УМВС не зачитувалися засудженим. Зміст витягів сповіщався як рішення від імені Прокуратури СРСР, МВС СРСР та КДБ при Раді Міністрів СРСР (за рішенням Центральної комісії) або від імені прокуратури республіки, краю, області, МВС–УМВС та КДБ–УКДБ (за рішенням місцевої комісії) відповідно до запису, який був зроблений у витязі постанови комісії. У такому ж порядку оголошувалися рішення за кримінальними справами осіб, які перебували у засланні на поселенні.

Комісіям суворо заборонялося ознайомлювати засуджених, засланих з будь-якими матеріалами їхньої роботи та ставити до відома засудженого, навіть в усній формі, про розгляд його справи Центральною або місцевими комісіями [24, с. 163]. Така секретність мала на меті приховати масштаби репресій, щоб не скомпрометувати «комуністичну ідею». Реабілітацію жертв політичних репресій громадськість могла інтерпретувати як помилковість самого політичного курсу ВКП(б)–КПРС. Тому факт реабілітації проводився не публічно та напівтаємно.

Водночас не завжди обласна комісія виявляла достатню рішучість та принциповість у реабілітації громадян. Іноді формальний підхід при розгляді справ залишав вироки в силі або обмежувався зменшенням міри покарання.

Це призводило до розходжень між рішенням комісії та ухвалами військових трибуналів. Суттєві розбіжності мали місце між ухвалами військового трибуналу Прикарпатського військового округу та рішеннями Хмельницької обласної комісії. Ці розходження проявилися стосовно кваліфікації злочинів і зниження міри покарання 242 засудженим.

Розглядаючи «контрреволюційні» архівно-слідчі справи, обласна комісія іноді вважала вирок занадто суворим. Тому виносила шаблонне рішення про зниження строку покарання до 10 років тоді, коли з урахуванням факту «злочину» та пом'якшуючих обставин доцільно було б застосувати дію Указу про амністію. Здебільшого члени комісії погоджувалися із кваліфікацією складу злочину, лише в окремих випадках вважали за необхідне перекваліфікувати його. Зважаючи на це, часто військовий трибунал ПрикВО, переглядаючи рішення обласної комісії, був вимушений перекваліфікувати склад злочину [25, арк. 169].

Це пояснюється тим, що до реабілітації залучали осіб, які в недалекому минулому брали участь у проведенні репресивних заходів. І в центральних, і в правоохоронних органах на місцях залишилися ті ж співробітники, які ще вчора активно вишукували «ворогів народу», застосовували недозволені методи ведення слідства, ігнорували громадянські права засуджених осіб. Саме вони за нових обставин почали визначати строки звільнення засуджених, вирішували питання реабілітації жертв політичних репресій. Колишнім «енкаведистам» необхідно було змінити своє ставлення до засуджених як «шкідників», «ворогів», «контрреволюціонерів», і це не могло змінитися на щирі співчуття лише за одним розчерком пера. Зміна стереотипів більшовицько-сталінської номенклатури вимагала зміни цілого покоління.

Організаційні недоліки на першому етапі роботи Хмельницької обласної комісії щодо перегляду справ спеціальної підсудності були проаналізовані на засіданні секретаріату обкому партії та на нараді апарату комісії. Була проведена ротація та поповнення складу робочого апарату до 17 осіб, призупинена практика відволікання працівників від розгляду архівно-слідчих справ на період роботи комісії. Необхідно зазначити, що відволікання працівників обласних комісій від опрацювання надзвичайно великої кількості архівно-слідчих справ та скарг засуджених на інші роботи було типовим в Україні. Це не давало можливості зосередити увагу на узагальненні досвіду реабілітаційного процесу та на конкретизації типових недоліків та прорахунків. У цілому за перший період роботи Хмельницькою обласною комісією було розглянуто 3 632 справи щодо 4 985 засуджених [25, арк. 21].

Одразу після XX з'їзду КПРС (лютий 1956 року) реабілітаційна робота щодо жертв політичних репресій активізувалася. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 24 березня 1956 р. в УРСР було утворено 13 комісій, на які покладався розгляд справ осіб, засуджених за політичні, посадові та господарські злочини. Зокрема, житомирській комісії у складі другого секретаря Житомирського обкому партії П. Р. Мапрана (голова), заступника голови облвиконкому Ф. С. Коротченка та прокурора області Н. Я. Хмари було доручено розглядати справи засуджених, які перебували

в місцях позбавлення волі у Хмельницькій області. Комісія розпочала роботу 16 квітня 1956 р. [26, арк. 72].

Комісії було надано право на місцях, після особистого ознайомлення зі справами засуджених, ухвалювати остаточні рішення щодо звільнення осіб, які були неправильно засуджені, а також тих, чия подальша ізоляція не була необхідною. Вона могла скорочувати терміни покарання, звільняти засуджених під особисту поруку родичів і розглядати справи неповнолітніх, які перебували в місцях позбавлення волі чи трудових колоніях.

Паралельно з роботою комісій Президії Верховної Ради СРСР органи прокуратури УРСР здійснювали перегляд архівно-слідчих справ, пов'язаних із державними злочинами. Однак розглядалися лише справи осіб, щодо яких надійшли скарги чи заяви від них самих, їхніх родичів або громадських організацій. Зокрема, у 1956 році обласна прокуратура отримала 1 140 заяв і скарг від громадян, які оскаржували безпідставне засудження їхніх родичів у 1937–1938 роках постановами «трійок» НКВС-УНКВС, Особливою нарадою НКВС СРСР тощо. Майже 60 відсотків цих звернень надійшли у другій половині 1956 р. Зростання кількості скарг пояснюється ухваленням 30 червня 1956 р. постанови ЦК КПРС «Про подолання культу особи і його наслідків» та рішень Ради Міністрів СРСР щодо перегляду кримінальних справ і зміцнення соціалістичної законності [27, арк. 15].

Перевірка справ у порядку нагляду здебільшого була зосереджена на розгляді скарг, які зазвичай подавали малоосвічені особи або їхні родичі. Часто заявники не знали, за що саме були засуджені їхні близькі. У своїх зверненнях репресовані або їхні родичі посилалися на оцінку діяльності засуджених до моменту арешту. Незалежно від наявності доказів у скаргах, усі архівно-слідчі справи підлягали перевірці.

Відповідно до наказу Генерального прокурора СРСР № 200/с від 29 грудня 1954 р., кожна заява чи скарга супроводжувалася додатковим переглядом архівно-слідчих справ з метою перевірки матеріалів попереднього слідства. Це було зумовлено практикою слідства 1937–1938 років, коли процесуальні норми часто порушувалися: звинувачення базувалися винятково на зізнаннях затриманих, свідків переважно не допитували, а докази звинувачення були відсутні.

Заяви та скарги, направлені прокуратурою до УКДБ при Раді Міністрів СРСР у Хмельницькій області для перевірки попереднього слідства, мали розглядатися протягом одного місяця. Цей строк визначався листом Генерального прокурора СРСР та голови КДБ при Раді Міністрів СРСР № 223/140/с від 31 грудня 1954 р. Однак на практиці строки часто порушувалися. Наприклад, у 1957 році з 210 архівно-слідчих справ, направлених на додаткову перевірку за заявами та скаргами репресованих і їхніх родичів, лише 30 справ (кожна сьома) були розглянуті у встановлений місячний строк. Кожна п'ята справа розглядалася понад шість місяців, а 15 справ перебували на розгляді більше року [13, с. 48; 17, арк. 9].

12 грудня 1956 р. до слідчого відділу УКДБ Хмельницької області була передана архівна кримінальна справа № 776839, що стосувалася обвинувачення Лукавського. Відповідно до письмового розпорядження обласної прокуратури, необхідно було повторно допитати кількох свідків, які

давали показання ще у 1937 році, долучити до справи копію рішення НКВС СРСР і довідку сільської ради про соціальне походження засудженого. Хоча виконання цих слідчих дій не потребувало багато часу, справа залишалася без руху дев'ять місяців, і запит був виконаний лише 05 вересня 1957 р. [14, с. 48; 17, арк. 10].

Таке ставлення до розгляду архівно-слідчих справ у регіонах ускладнило виконання наказу Прокурора УРСР № 8 від 04 лютого 1958 р., виданого в рамках завершення перевірок наглядових справ щодо державних злочинів. Станом на 01 квітня 1958 р. у провадженні кількох обласних прокуратур понад рік перебували 225 справ, зокрема: у Харківській — 188, а в Черкаській — 31 справа. Подібна ситуація спостерігалася і в дев'яти обласних управліннях КДБ, де залишалися нерозглянутими 546 архівно-слідчих справ із річним строком виконання. Зокрема, Управління КДБ по Хмельницькій області мало 56 таких справ [14, с. 50; 28, арк. 70–71].

Оцінюючи випадки недобросовісного виконання обов'язків, Прокуратура УРСР у листі № 01-1170 від 15 травня 1958 р. зобов'язала обласних прокурорів вжити необхідних заходів для виконання зазначеного наказу. Було рекомендовано передавати нескладні справи міжрайонним, міським та районним прокуратурам, додаючи до кожної справи детальні інструкції [14, с. 50; 28, арк. 72].

Після завершення перевірок місцеві підрозділи КДБ при Раді Міністрів СРСР направляли справи засуджених до прокуратури разом із власними висновками [17, арк. 8]. Після розгляду справи у прокуратурі готувався прокурорський протест, який передавався до судового органу відповідної інстанції для ухвалення рішення.

З червня 1954 до березня 1956 року обласні комісії України отримали списки на розгляд щодо 124 646 осіб та 79 752 скарги від ув'язнених. За цей період було переглянуто 81 921 справу, що стосувалася 130 464 осіб. Вироки змінили у 36 166 справах, що стосувалися 52 445 осіб (40,2 відсотка), тоді як по 45 646 справах, які стосувалися 77 944 осіб (58,1 відсотка), вирoki залишили без змін [29, с. 25–40]. У період із 1956 до 1959 року в Україні було реабілітовано понад 250 тисяч осіб [30, с. 31].

Висновок. Отже, реабілітаційний процес другої половини 1950-х років був обмеженим і непослідовним. Значна частина «контрреволюціонерів», «ворогів народу» та «антирадянських елементів» не була реабілітована, а їхні громадянські права не були повністю відновлені. Архівно-слідчі справи учасників політичних процесів кінця 1920-х — початку 1930-х років, окремих партійних діячів і представників інтелігенції, звинувачених у «українському буржуазному націоналізмі», залишалися без перегляду. Реабілітація часто проводилася негласно — за скаргами потерпілих від репресій або за заявами їхніх родичів. Репресовані були звільнені з місць позбавлення волі, враховуючи фактично відбутий термін, однак без зняття судимості, що не дозволяє розглядати ці дії як повноцінну реабілітацію. Відновлення прав безпідставно засуджених залишалася перспективою, але частина ув'язнених скористалася можливістю, наданою місцевими

комісіями, була звільнена раніше встановленого терміну. Заходи зі звільнення репресованих свідчили про відсутність справжньої зацікавленості партійно-державного керівництва у повноцінному вирішенні питання.

Список використаних джерел

1. Бажан О. Г. Реабілітаційні процеси в Україні в 50-х — початку 60-х років ХХ ст. *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2004. Вип. 25. С. 421–436.
2. Бажан О. Г. Рецидиви терору в хрущовську «відлигу». *Наукові записки НаУКМА*. 2002. Том 20: Історичні науки. С. 28–35. *eKMAIR. Electronic Kyiv-Mohyla Academy Institutional Repository*. URL: <https://t.ly/WCmDV>.
3. Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. 448 с.
4. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Київ : Либідь, Військо України, 1994. Кн. 1. 428 с.
5. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). Київ, 1999. 447 с.
6. Васильєв В. Ю. «Великий терор» (1937–1938 рр.) у вугільній промисловості Донбасу та його вплив на економічний розвиток УРСР. *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2005. Вип. 29. С. 648–662.
7. Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. Київ : Либідь, 1991. 344 с.
8. Данилюк Ю., Бажан О. З пам'яттю про минуле та в ім'я справедливості. Кримські татари: шлях до повернення. *Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х — початок 1990-х років) очима радянських спецслужб*. Київ : Інститут історії України, 2004. Ч. 1. С. 4–62.
9. Кульчицький С. В. Спроби реформ (1956–1964). *Український історичний журнал*. 1998. № 2. С. 102–114, № 3. С. 120–129, № 4. С. 91–102.
10. Платонова Н. В. Напрямки діяльності органів внутрішніх справ у виконанні державної програми реабілітації репресованих громадян. *Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання*. Київ, 1998. С. 138–141.
11. Подкур Р. Ю., Рубльов О. С. Історіографія політичних репресій в Україні (друга половина 1980-х — 1990-ті рр.). *Політичні репресії в Україні (1917–1980-ті рр.)*. Житомир : Полісся, 2007. 456 с.
12. Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років: сторінки неписаної історії. Київ : Наукова думка, 1993. 350 с.
13. Шитюк М. М. Питання взаємодії правоохоронних органів, державних архівів, комісій у справах реабілітованих, редакційно-видавничих груп у використанні архівно-слідчих справ. *Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання*. Київ, 1998. С. 150–152.
14. Реабілітовані історією: У 27-ми т. Хмельницький, 2015. Кн. 6. Хмельницька область / ред. тому: М. В. Загородний (голова) та ін.; упор: Л. Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур. 1174 с.
15. Греченко В. А., Ярмиш О. Н. Амністія 1953 року і зміни в криміногенній ситуації в Україні. *Scientific method: reality and future trends of researching* : Collect. of scient. papers «Scientia» with Proceedings of the III International Scientific and Theoretical Conference, March 8, 2024.

- Zagreb : International Center of Scientific Research, 2024. P. 22–24.
<https://doi.org/10.36074/scientia-08.03.2024>.
16. Правда. 1953. № 93. 4 апреля.
 17. Центральний державний архів громадських об'єднань та українці (далі ЦДАГОУ). Ф. 1, оп. 24, спр. 2834. Арк. 4–6, 8, 9, 10.
 18. ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 24, спр. 2833. Арк. 21.
 19. Державний архів Хмельницької області (далі ДАХм.О.). Ф. Р-1823, оп. 3, спр. 85. Арк. 74, 84, 87, 92, 93, 124, 129, 130.
 20. Політичний терор і тероризм в Україні. Київ, 2002. 952 с.
 21. ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 16, спр. 74. Арк. 93.
 22. ДАХм.О. Ф. П-487, оп. 79, спр. 18. Арк. 80.
 23. ДАХм.О. Ф. Р-1823, оп. 3, спр. 89. Арк. 31.
 24. Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика. Київ : Юрінком, 1997. 461 с.
 25. ЦДАГОУ. Ф. 1. оп. 24. спр. 4085. Арк. 169.
 26. ЦДАГОУ. Ф. 1. оп. 24. спр. 44306. Арк. 72.
 27. ДАХм.О. Ф. Р-1823, оп. 3, спр. 138. Арк. 15.
 28. ДАХм.О. Спр. 154. Арк. 70–71.
 29. ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 24, спр. 4306. Арк. 25–40.
 30. Бажан О. Реабілітація жертв сталінських репресій в Українській РСР у другій половині 1950 — на початку 1960-х років: соціально-правовий аспект. *Єцивако*. 2015. № 1–2. С. 26–37. *Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського НАН України*. URL: <https://t.ly/ZeGiX>.

Надійшла до редакції 12.07.2024
Рекомендовано до друку 20.08.2024

Leonid MISINKEVYCH

(Leonid Yuzkov Khmelnytskyi University of Management and Law)

The Beginning Of The Process Of Rehabilitation Of Victims Of Political Repression In The Khmelnytskyi Region In The 1950s

The features of the amnesty of March 27, 1953, which the party leadership perceived as the beginning of mass rehabilitation, are considered, however, it did not contribute to releasing victims of political repression. Measures for employment and social adaptation of amnestied citizens are analyzed. Attention was paid to the elimination of extrajudicial bodies, changing the structure and subordination of repressive institutions to party committees. The creation of special commissions to review the cases of those convicted for political reasons, their composition, powers, and the results of the activities of the Central and local commissions were investigated. Deficiencies in the work of regional commissions were identified, in particular, their formal approach to reviewing cases, inertia in correcting judicial errors, and the dominance of the guilt factor. The main reason for the shortcomings was the involvement in the rehabilitation process of lawyers who had previously actively participated in repressions, using illegal investigative methods and ignoring the rights of convicts. It was found that the review of criminal cases mostly ended with the release of prisoners, taking into account the term of sentence served, but without the removal of criminal records, which makes it impossible to assess these actions as full rehabilitation. The work of the commissions of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR and local commissions formed after the 20th Congress of the CPSU is analyzed in the context of reviewing cases of political, official, and economic crimes. Their efforts to employ illegally convicted persons are highlighted separately. Law enforcement officers'

subjective and dogmatic approaches in restoring the rights of the repressed are emphasized. It has been established that the specified period of the country's socio-political life was characterized by the active preparation of regulatory and legal documents based on party decisions that determined the legal principles of rehabilitation. The study analyzed the circumstances under which the republican and regional commissions refused to rehabilitate those repressed and extrajudicially imprisoned. The process of reviewing archival and investigative cases, as well as the activities of the Prosecutor's Office of the Ukrainian SSR, in particular the involvement of employees of city and district prosecutor's offices in rehabilitation activities, was considered.

Keywords: *repression, rehabilitation, amnesty, extrajudicial bodies, employment, social adaptation.*